

Miért lett és maradt a reformáció himnusza az Erős vár a mi Istenünk?

Ötszáz éves a 254-es ének

■ ITTZÉS GÁBOR

Az alapszöveg keletkezésének nyitott kérdései

Martin Luther (1483–1546) 1523-ban a liturgiai reformhoz kapcsolódva hirdette meg énekszerzői programját.¹ Teljes énektermésének több mint fele a következő egy-másfél évben született.² A himnológiai szakirodalom a zsoltárparafrázist tartja a nevéhez köthető legeredetibb újításnak (JENNY 1985, 13. o.). Legismertebb éneke, az *Ein feste Burg* azonban nem az első hullámban, hanem valamikor az évtized második felében keletkezett, és nem is klasszikus zsoltárátköltés.

Az elmúlt évszázadokban számos elmélet látott napvilágot az ének keletkezésére vonatkozóan. A vakmerőbb datálások akár az 1510-es évek derekáig visszamentek, de népszerű javaslat volt az ének születésének a wormsi birodalmi gyűléshez (1521) kötése is.³ Mára ezeket a vadregényes elképzeléseket elvetette a kutatás. Mivel az első biztos adatunk a szöveg megjelenéséről 1529-ből származik,⁴ a keletkezését általában 1526–1528 közöttre teszik, és valószínűbbnek látszik az időszak második fele.⁵

A nyitott kérdések miatt a keletkezéstörténet rekonstrukciója és közvetlen kontextualizálása a szerző életében, illetve a korai reformáció történetében komoly csábítás a kutatás számára.⁶ Martin BRECHT (1932–2021) 1979-es tanulmánya óta azonban, aki nem annyira egy konkrét élethelyzetre való reflexiónak, sokkal inkább egy átfogó teológiai látás kifejeződésének tartja az éneket, a recepció erőteljesen elmozdult a teológiai értelmezés irányába. Egyrészt a keletkezés- és korai kiadástörténet rekonstrukciója az újabb eredmények fényében, másrészt az erre vonatkozó elméletek története – mikor mihez és miért kötötték az ének születését – önmagukban is figyelmet érdemelnének. Különösen az utóbbi mutatna érdekes párhuzamokat a most fókuszban álló kérdésfelvetéssel. Mindenesetre a kutatás ma Luther szerzőségét sem a szöveg, sem a dallam tekintetében nem kérdőjelezi meg, ugyanakkor rámutat arra a kettősségre, hogy bár a korai kiadások egyértelműen zsoltárparafrázisnak tekintik az éneket, a reformátor megoldásai szétfeszítik annak a fordítói-énekszerzői programnak a kere-

¹ Lásd LVM 3: 289. o. (*Formula missae*, 1523) és 7. jegyz.

² A témához bővebben lásd ITTZÉS 2025.

³ Ezzel az elmélettel már 16. századi forrásokban is találkozunk, de főként Heinrich Heine (1797–1856) 1834-es romantikus rekonstrukciója (idézi FISCHER 2014, 69–70. o.) után terjedt el.

⁴ Bár tartja magát a nézet, hogy már egy 1528-as énekeskönyvben is megjelent, ezt a szaktudomány már elvetette (JENNY 1985, 100. o.).

⁵ Az LMK-téma feldolgozását ezért érdemes legkorábban 2027-ben napirendre tűzni, de akár a következő munkaévben is indokolt lehet.

⁶ A wormsi (1521) és augsburgi birodalmi gyűlés (1530) között szinte minden év szóba jött már különböző indokokkal. Az elméletek áttekintéséhez lásd HAHN–LAUTERWASSER 2012, 65–66. o.; LOEWE–FIRTH 2023, 75–76. o.; PICK 1897, 27–28. o.; WA 35: 185–226; magyarul SZELÉNYI 1905.

teit, amelyet az évtized első felében hirdetett meg.⁷ A négy versszakos változat belső koherenciája és egységes szerkezete azonban általánosan elfogadott.⁸

„A reformáció himnusza”

A mostani téma nem magát az éneket, hanem annak hatástörténetét állítja középpontba. Kiindulásként érdemes a cím kulcsfogalmára reflektálni. Egyfelől mit jelent és mennyire állja meg a helyét a – közelebbi jelző nélküli – „reformáció” megjelölés? A 16. századi megújulási mozgalomnak nem pusztán a lutheri ág az örököse. Az új *Református énekeskönyv*ben két változatban is szerepel az ének, a kevésbé ismert – ritmizált – változat egy 1560-ban Debrecenben, Huszár Gál énekeskönyvében megjelent fordítással.⁹ Ezzel együtt nyilvánvalóan nem ugyanolyan szerepet játszik az ének a két felekezet életében – a radikális reformáció örököseiről nem is beszélve.¹⁰ Érdemes továbbá nyugtázni a kitétel korlátozó értelmét is. Az „Erős várunk” nem vált az egyetemes énekkincs részévé. Katolikus recepciójának nem annyira belső tartalma, mint éppen hatástörténete, a protestáns identitásképzésben betöltött szerepe állt útjában (KURZKE 1990, 190–191. o.).¹¹

Másfelől a „himnusz” megnevezés is közelebbi figyelmet érdemel. A műfajmegjelölésen általában a) emelkedett hangvételű, gyakran Istent magasztaló verset vagy szorosabban b) egy (politikai) közösség önazonosságát, a tagok összetartozását kifejező – többnyire strofikussá – éneket értünk. Luther korálja az a) értelemben himnusszá a műfaji jellegzetességei alapján a megszületésekor vált. Érdekesebb a b) jelentés, a közösségi identitás kifejezése. Ebben az összefüggésben azonban az „Erős várunk” számos más címkét is kapott az idők során. Heine 1834-ben „a reformáció Marseillaise-ének”¹² nevezte, őt követve Friedrich Engels (1820–1895) pedig később „a parasztháború Marseillaise-ének”¹³ A teljesség igénye nélkül: hívták harci kiáltásnak, harci dalnak, csatadalnak, diadaléneknek vagy győzelmi éneknek is. Angolul sokszor említik a „reformáció indulójaként”. Ami szembeötlő ezekben a megjelölésekben, az a harci tematika. Ezzel nem azonos, de rokonítható hatástörténeti irány a mozgalmi-besorolás – a konfesszionalizáció korában felekezeti mozgalmaké, később hazafias-nacionalista és szakszervezeti mozgalmaké, a hitleri Harmadik Birodalom idején a Hitvalló Egyházé éppúgy, mint a Német Keresztényeké vagy a világháború után az antikommunista és antinukleáris tiltakozásoké. Norvégiától Koreáig az ellenállás himnuszaként is használták (HAHN–LAUTERWASSER 2012, 70. o.; STAATS 2002).

A mai konszenzus egyértelműen más irányba mutat. Brecht „üdv történeti Krisztus-himnusznak”¹⁴ tartja az éneket, amely a korai *Jer, örvendjünk, keresztyénekkel* rokonítható. Gerhard Hahn (1933–) a személyes fenyegetettséggel szembeni kapaszkodókeresést állítja a középpontba, és – sokakhoz ha-

⁷ Vö. LVM 7: 373–374. o. (698. sz., Luther Georg Spalatinnak, 1523 végén). A 46. zsoltár és Luther énekszövegének kapcsolatához lásd külf. MAGER 1986.

⁸ Korábban többször felmerült, hogy az eredetileg három versszakos szöveghez utóbb került kiegészítésként a záróstrófa.

⁹ „Erős várunk nekünk az Isten” (RÉ 161). Ez a változat már szerepelt a Refisz által 1992-ben kiadott *Protestáns énekmondók* című kazettán is. Az általunk általában használt változat (EÉ 254): RÉ 591.

¹⁰ A felekezeti elterjedéshez a 16–17. századi Magyarországon lásd H. HUBERT 1992, 172. o.

¹¹ A kortárs katolikus recepcióhoz lásd NEUMANN 2009.

¹² „Marseiller Hymne der Reformazion” (idézi FISCHER 2014, 69–71. o.).

¹³ „Die Marseillaise des Bauernkriegs” (Engels levele Hermann Schlüternek, 1885. május 15.; ENGELS 1979, 314. o.).

¹⁴ „[H]eilsgeschichtliches Christuslied” (BRECHT 1979, 120. o.).

sonlóan – egyetértőleg idézi Markus Jennyt (1924–2001), aki a közösségi vigasztalás és bizalom énekeként értelmezte a korált 1964-ben. Az új német evangélikus énekeskönyv (EG) a szorongás és bizalom rubrika alá sorolja az éneket, míg a korábbi kiadásban (EKG) még az „egyház” tematikába került. Liturgikus helyét pedig hagyományosan böjt első vasárnapján jelölik ki (az evangéliumi textus Jézus megkísértése), míg reformáció ünnepének éneke a *Jer, örvendjünk, keresztyének*.¹⁵

Újabban tehát az ének közösségi (identitásképző) szerepéről a személyes-spirituális megerősítés utáni vágy kifejeződése felé tolódott el az értelmezés hangsúlya. Természetesen ez együtt jár az-
zal, hogy ma az utóbbi megközelítést tartják az eredeti szerzői szándék hiteles rekonstrukciójának, az eltérő olvasatok pedig ebből a nézőpontból korrekcióra szoruló félreértéseként mutatkoznak meg. Ugyanakkor a hatástörténeti eredmény vitathatatlan, az „Erős várunk” a b) értelemben is működik a „reformáció himnuszaként”. Ennek a helyzetnek a megértéséhez pedig nem a recepciótörténet korábbi állomásainak meghaladására, sokkal inkább a feltárásukra és megértésükre van szükség.

Kora újkori recepciótörténet

A korai recepciótörténet számos mozzanata inkább a mítoszképző emlékezet működésében, mint valós történeti eseményekben gyökerezik.¹⁶ Így például 19. század előtti forrásokból hitelesen nem adatolható az a sokszor idézett részlet, hogy a harmincéves háborúban a protestánsok oldalán hadba lépő svéd csapatok Luther énekével bátorították magukat.¹⁷ Nagy vonalakban azonban rekonstruálható a hatástörténet. A korál már ismert volt az 1529-es speyeri és az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés idején, és Szászországon kívül is gyorsan elterjedt. Első alnémet, svéd és angol fordítása már 1540 előtt elkészült,¹⁸ és az évtized elején már parodizálásával is találkozunk.¹⁹

Az „Erős várunk” gyakran szerepelt a reformorientált városi polgárság repertoárján, amikor óhitű körmeneteket igyekeztek megzavarni ellenfelvonulással, vagy más módon sürgették a hitújítást, de szívesen énekelték a reformáció bevezetése utáni első istentisztelet keretében is. Másfelől üldöztetések idején sokszor szolgált vigasztalásul.²⁰ A konfesszionalizáció korában felekezeti szimbólummá, énekelt hitvallássá, sőt prédikációk alapszövegévé vált. Johannes Mathesius (1504–1565) – Luther többi zsoltárparafrázisához hasonlóan – szinte a bibliai igékkel azonos státuszúként kezelte a reformátor versét. A 16. század derekára a korálnak nemcsak biztos helye volt a lutheránus énekeskönyvekben, hanem otthoni használatban is elterjedt, beépült az új felekezeti kultúra és identitás alapvető elemei közé (BROWN 2005, 101–103. o.). Luther erőteljes nyelve, a harci metaforák gazdagsága, a mi és ő(k) markáns szembeállítása éppúgy hozzájárulhatott ennek az új szerepnek a kialakulásához, mint a lendületes dallam, amelynek önálló feldolgozásai is megkezdődtek Johann Walter (1496–1570)

¹⁵ HAHN–LAUTERWASSER 2012, 70. o. Az MEE nem követi ezt a gyakorlatot: ECSEDI 2017, 428. o.

¹⁶ Ennek az időszaknak az átfogó feldolgozása még várat magára.

¹⁷ LOEWE–FIRTH 2023, 78. o. Hasonló hagyományt Bocskai Istvánnal (1557–1606) kapcsolatban is őriz a magyar emlékezet (LÁNG 1906, 367. o.).

¹⁸ LOEWE–FIRTH 2023, 74. o. Az 1920-as évekre már száznyolcvan nyelvre lefordították (PAYR 1926, 906. o.). Csak a 19. században több mint hetvenöt angol fordítása született (PICK 1897, kül. 31–39. o.).

¹⁹ WA 35: 227.

²⁰ Híres – szintén késői, apokrif – anekdota szerint a schmalkaldeni háborúban elszenvedett vereség után menekülő wittenbergi teológusok nyertek vigasztalást belőle 1547-ben, amikor Weimarba érve egy kislánytól hallották az éneket (Drei Reformationslieder 1867, 2. o.).

1544-es négyszólamú letétjével (JWV 56–57). Johannes Eccard (1553–1611) fényes hangzású kórusmotettáját (WV 53) később nem hivatalos német himnusznak is tekintették.

A folyamat először a reformáció első centenáriuma körül tetőzött. A thüringiai Tröchtelbornban Michael Altenburg (1584–1640) – Michael Praetorius (1571–1621) gyerekeinek zetanára – nagyszabású antikatolikus ciklust alkotott a jubileumra, benne „A lutheránus kastély, avagy erős vár”²¹ című tizenkilenc szólamú kórusművel. Maga Praetorius is számos vokális és instrumentális feldolgozást készített a korából, amely az 1617-es drezdai központi ünnepségek során is kiemelt szerephez jutott (SCHEITLER 2016, 176–183. o.). Luther éneke időközben a színpadra is megérkezett. Számos iskoladrámában – így Martin Rinckart (1586–1649) nagyszabású centenáriumi Luther-ciklusának darabjaiban is – feltűnt (uo. 190–203. o.). A harmincéves háború (1618–1648) felekezeti küzdelmei további táptalajt adtak a lutheránus identitás erősítésének, a konfesszionalizáció korának lezárulásával azonban átmenetileg az ének karrierje is lehanyatlott. Ha egészen feledésbe nem is merült, a felvilágosodás korának énekeskönyveiből egyre inkább kimaradt.²²

A romantikus-nacionalista fordulat óta

Jelentős változást a 19. század eleje hozott.²³ Egy 1806-ban megjelent énekgyűjtemény jelzi az új irányt. A korál ezzel egyrészt kilép az egyházi énekeskönyvek lapjairól a szélesebb használat felé, másrészt ebben „a hit harci dala” felirat alatt szerepel, és a szövege – a már korábban elkezdődött gyakorlat szerint – módosul is.²⁴ A napóleoni háborúktól kezdve „nemzetiprotestáns identifikációs szimbólumként” hatalmas tér nyílt Luther éneke előtt. Az első világháború – és ezzel együtt a reformáció kezdetének négyszázadik évfordulója – körül tetőző folyamat legfontosabb állomásait a wartburgi tricentenárius (1817) időszaka és a wormszi reformáció-émlékmű avatása (1868), illetve a következő években a porosz–francia háború és az egységes Németország megszületése jelentették.

Ahogy Luther nemzeti hőssé vált ebben az időben, úgy alakult át az „Erős várunk” értelmezése is. A harci metaforák egyre inkább konkrét értelmet nyertek, az ellenség már nem eszkatologikus, hanem nagyon is immanens jelentést kapott, és az utolsó sorban²⁵ a „menny” helyét egyre inkább átvette a Német Császárság.²⁶ Ebben az időben kerültek a templomtornyokra – így a wittenbergi Vártemplom tornyára is (1871) – az „Erős vár a mi Istenünk” feliratok, ami ellen az ötszáz éves jubileumhoz közeledve Christoph Bultmann (1961–) határozottan – de látható eredmény nélkül – tiltakozott (BULTMANN 2013). Az első világháború kezdetén, amikor II. Vilmos császár (1859, 1888–1918, 1941) bejelentette népének az Oroszország elleni hadüzenetet, elhangzott a Luther-korál, amely aztán végigkísérte az egész háborút. Klasszikus példa ebből az időből, amelyre több adatunk is van: a szöveges

²¹ „Das Lutherische Schloß oder Feste Burgk”.

²² Racionalista megfontolások miatt Magyarországon például nem került be az 1811-es *Nagy-győri énekeskönyv*be (TRAJTLER 1996, 389. o.).

²³ A hatástörténet 19–20. századi szakaszát alaposan feldolgozta a kutatás, kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésre, pl. FISCHER 2014; KLEK 2018; LOEWE–FIRTH 2023; STAATS 2002.

²⁴ „Kriegslied des Glaubens” (idézi FISCHER 2014, 28. o.).

²⁵ Szó szerinti fordításban: „de a birodalom meg kell, hogy maradjon nekünk” („das reich mus uns doch bleiben”; JENNY 1985, 248. o.).

²⁶ Az ilyenfajta konkretizációk kivédésére már a megelőző századokban is alkalmazták a szöveg enyhe átfogalmazását (SÓLYOM 1976), de a 19. század elején helyreállított eredeti szöveg megnyitotta az utat az újabb átértelmezések előtt.

vagy képi értelmezés az első versszakot Németországgal énekelteti, míg a második strófát Franciaország szájába adja (FISCHER 2014, 297., 345. o.).

Zenei feldolgozásokban a barokk kor sem szűkölködött,²⁷ de Mendelssohn (1809–1847) 5. szimfóniája (Op. 107) után a 19. század is bővelkedett a korál – sokszor instrumentális – zenei idézeteiben. Richard Wagnernek (1813–1883) a birodalom alapítására írt *Császárindulója* (WWV 104) tökéletesen illeszkedik a tágabb hatástörténeti kontextusba. A kezdetektől létező kontrafaktumokhoz, paródiákhoz, szövegátíratokhoz hasonlóan²⁸ a zenei feldolgozások öt évszázados története Gárdonyi Zsolt (1946–) 2017-es *Toccata Ein feste Burg*ja és tovább egyszerre kifejeződése és – részben – megteremtője az ének egyházi közegen túlmutató hatástörténetének.²⁹

Az utóbbi száz év szélsőségesen politikai interpretációkat éppúgy hozott, mint az eredeti reformatori jelentéshez való visszatérés szándékát. Bár a recepciótörténet ellentmondásai miatt az elmúlt ötven évben felerősödtek a kritikus hangok, a korál népszerűsége túlélni látszik ezeket a viharokat, és hatása egyházon belül, valamint szerepe a tágabb kulturális közegben – legalább Németországban és a lutheránus területeken – várhatóan nem szűnik meg a születése utáni hatodik évszázadban sem. A „reformáció himnusza” azonban az elmúlt ötszáz év – sokszor terhes – örökségét is magával viszi további útján.

Hivatkozott művek

Rövidítések

LVM = *Luther válogatott művei*. Szerk. Csepregi Zoltán. 2–9. köt. Luther Kiadó, Budapest, 2011–.

WA 35 = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 35. köt. [*Die Lieder Luthers*]. Szerk. Wilhelm Lucke. Böhlau, Weimar, 1923.

Szakirodalom

BRECHT, Martin 1979. Zum Verständnis von Luthers Lied „Ein feste Burg”. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 70. évf. 106–121. o.

BROWN, Christoph B. 2005. *Singing the Gospel. Lutheran Hymns and the Success of the Reformation*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

BULTMANN, Christoph 2013. Wider „Ein feste Burg” als faktisches Motto des Reformationsgedenkens 2017. Eine entschiedene Stellungnahme. *Pastoraltheologie*, 102. évf. 6. sz. 219–238. o. <https://doi.org/10.13109/path.2013.102.6.219>.

Drei Reformationslieder. 1867. *Evangelisch-lutherisches Gemeinde-Blatt* (Wisconsin), 3. évf. 5. sz. 1–2. o.

ECSEDI Zsuzsa (szerk.) 2017. *Énekkincstár. Evangélikus énekeink kézikönyve*. Luther Kiadó, Budapest.

ENGELS, Friedrich 1979. *Briefe. April 1883 – Dezember 1887* = Karl Marx – Friedrich Engels: *Werke*. 36. köt. Dietz, Berlin.

²⁷ Pl. BuxWV 184; BWV 80 és 720; TWV 8:7.

²⁸ FISCHER közel nyolcvan átiratot közöl, zömében az első világháború befejezését megelőző száz évből (2014, 259–334. o.).

²⁹ A zenei feldolgozásokhoz és idézetekhez lásd pl. ECSEDI 2017, 429. o.; HAHN–LAUTERWASSER 2012, 72–73. o.; KEYM 2012.

- FISCHER, Michael 2014. *Religion, Nation, Krieg. Der Lutherchoral „Ein feste Burg ist unser Gott” zwischen Befreiungskriegen und Erstem Weltkrieg*. Waxmann, Münster – New York.
- HAHN, Gerhard – LAUTERWASSER, Helmut 2012. 362 Ein feste Burg ist unser Gott. In: Wolfgang Herbst – Ilse Seibt (szerk.): *Liederkunde zum evangelischen Gesangbuch*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch 3/17.) 63–75. o.
- H. HUBERT Gabriella 1992. Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). *Lelkipásztor*, 67. évf. 5. sz. 172. o.
- ITZÉS Gábor 2025. Luther és az evangélikus énekeskönyv születése. In: Pap Kinga Marjatta (szerk.): *Az evangélikus énekeskönyv első 500 éve*. EHE Egyházzenei Tanszék, Budapest. 65–80. o.
- JENNY, Markus (szerk.) 1985. *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge. Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*. Böhlau, Köln–Wien. (Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers 4.)
- KEYM, Stefan 2012. Vom „revolutionären Te Deum” zur „Marseiller Hymne der Reformation”. Politische und religiöse Liedzitate in der Instrumentalmusik des 19. Jahrhunderts. *Musikforschung*, 65. évf. 4. sz. 338–367. o.
- KLEK, Konrad 2018. Ein feste Burg ist unser Gott oder Stille Nacht an der Front? Geistliche Lieder als Waffe oder Friedensappell. In: Aida Bosch – Hermann Pfütze (szerk.): *Ästhetischer Widerstand gegen Zerstörung und Selbstzerstörung*. Springer, Wiesbaden. 131–151. o.
- LÁNG Lajos 1906. [Beszéd a pozsonyi Luther-ünnepélyen]. In: Utóhangok a „Luther-Társaság” és az „Egyetemes Gyámintézet” pozsonyi vándorgyűléséről. *Evangélikus Óráló*, 2. évf. 40. sz. 363–365. o.
- LOEWE, Andreas – FIRTH, Katherine 2023. *Martin Luther and the Arts. Music, Images, and Drama to Promote the Reformation*. Brill, Leiden–Boston.
- MAGER, Inge 1986. Martin Luthers Lied „Ein feste Burg ist unser Gott” und Psalm 46. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 30. évf. 87–96. o.
- NEUMANN, Burkhard 2009. „Ein feste Burg ist unser Gott”. Ein katholischer Blick auf Luthers Lied. *Geist & Leben*, 82. évf. 2. sz. 122–136. o. Web: <https://www.geist-und-leben.de/archiv/archiv-gul/gul-82-2009/heft-2-märz-april-2/abhandlungen-burkhard-neumann-„Ein-feste-burg-ist-unser-gott“-ein-katholischer-blick-auf-luthers-lied-122-136/>.
- PAYR Sándor 1926. Luther és az egyházi ének. Három értekezés az evangélikus egyházi ének négyszázados jubileumára. *Theologiai Szemle*, 2. évf. 3–6. sz. 900–918. o.
- PICK, Bernhard 1897. *Dr. Martin Luther's Hymn of the Reformation. Ein feste Burg ist unser Gott in the English Language*. Holzapfel, Cleona.
- SCHEITLER, Irmgard 2016. Lutherus redivivus. Das Reformationsjubiläum 1617. Mit einem Ausblick auf das Jubiläum 1717. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 55. évf. 174–215. o.
- SÓLYOM, Jenő 1976. „Das Reich muß uns doch bleiben”. Zur letzten Zeile des Liedes „Ein feste Burg”. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 20. évf. 166–171., 256. o.
- STAATS, Reinhart 2002. Zur politischen Wirkung von Luthers Lied „Ein feste Burg” und eine mögliche Versumstellung. In: *Gott dem Herrn Dank sagen. Eine Festschrift zum 90. Geburtstag von Landesbischof i.R. Dr. Gerhard Heintze*. Szerk. Freundeskreis der Braunschweiger Kirchen- und Sozialgeschichte. Foedus, Wuppertal. 193–199. o.
- SZELÉNYI Ödön 1905. „Erős várunk az Úr Isten” keletkezése. *Evangélikus Óráló*, 1. évf. 44. sz. 458. o.
- TRAJTLER Gábor 1996. Látogatás Kiss Jánosnál Kapolcson. *Lelkipásztor*, 71. évf. 12. sz. 388–390. o.